

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt vier maal per jaar

Jaargang 7, Nummer 3 / Niesan 5754 - April 1994

+))
* Oplage 300 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 *
.))-

EERSTE LUSTRUM SYNAGOGEPAD - JUBILEUMTOCHT op 5 juni 1994

door Cees Verdonk

Zoals de afgelopen vier jaar het geval was, hebben wij ook dit jaar, in samenwerking met het Genootschap Nederland-Israël Afdeling Zwolle, een *synagogepad* georganiseerd. We zullen per touringcar weer een aantal joodse bezienswaardigheden bezoeken. Naar onze mening zijn alle voorwaarden aanwezig om dit vijfde synagogepad tot een bijzondere belevenis te maken. We zijn er in geslaagd een aantal interessante lokaties ten oosten van Zwolle in de route op te nemen (naar een idee van Dick Broeren). De route zal ons voeren langs twee joodse begraafplaatsen en twee synagoges, waarvan er een nog in gebruik is. U krijgt daar een rondleiding of toelichting. De tocht wordt gehouden met twee bussen. De twee bussen rijden de route ten opzichte van elkaar in tegengestelde richting. De eerste bus vertrekt om 8.30 uur en de tweede om 9.00 uur. Het vertrekpunt is de Synagoge van Zwolle, waar men vanaf 8.00 uur met koffie ontvangen wordt.

De eerste bus rijdt van Zwolle naar Hardenberg waar voor een beperkt aantal deelnemers uit de regio gelegenheid is om bij het NS-station in te stappen. Daarna gaat de tocht naar de *joodse begraafplaats 'Het Jeudenbargien'*, dat is gelegen op een vliedberg aan de Vecht bij Hardenberg. Het is te danken aan de welwillende medewerking van de heer E.J. v.d. Poll te Hardenberg, dat wij u de gelegenheid kunnen bieden om deze bijzondere begraafplaats te bezoeken. Mevrouw M.A. Huyser-Verhoef, historica te Hardenberg, zal hier de rondleiding verzorgen.

Hierna rijden we via Coevorden en Dalen naar Emmen. De tocht voert ons langs *de voormalige Synagoge*, thans muziekschool, en langs het Kasteel van *Coevorden*, het enige kasteel dat Drenthe rijk is. In Emmen brengen we een bezoek aan de *joodse begraafplaats en de synagoge*. Daar worden we rondgeleid door iemand die ter plaatse nauw betrokken is. Deze synagoge is de enige die nog in gebruik is in de provincie Drenthe.

Na dit bezoek rijden we naar Ter Apel waar we een vegetarische koffietafel zullen gebruiken in het prachtige, in de bossen gelegen Hotel-Restaurant Boschhuis. Na de maaltijd zal de heer J. Cyklik, die regelmatig

Na de lunch rijden we naar de vesting *Boertange*, waar we de *gerestaureerde synagoge* bezoeken. We worden er rondgeleid door Mevrouw G. Koeman, beheerster van de synagoge. Hierna zal er nog volop gelegenheid zijn om, eventueel onder leiding van een deskundige, andere bezienswaardigheden van de vesting te bezichtigen.

Tenslotte rijden we aan het einde van deze lange maar ongetwijfeld boeiende dag weer terug naar Zwolle, waar we om ca. 17.30 uur bij de synagoge hopen te arriveren.

Zoals reeds vermeld zal *de tweede bus* de route in tegengestelde richting rijden, dus vanuit Zwolle naar Boertange en vandaar via Emmen over Coevorden naar Hardenberg, en tenslotte weer naar Zwolle. Het programma is zodanig opgesteld dat de lunch in Ter Apel gezamenlijk zal worden gebruikt.

Hoe u zich voor het Synagogepad kunt opgeven, en alle verdere informatie over route en tijdschema van de bussen, is vermeld in de folder die met dit Judaica Bulletin is meegestuurd. Graag tot ziens op zondag 5 juni a.s. in de Zwolse synagoge.

[illegible]

“AFSCHEID” VAN JAAP HAGEDOORN

Met ingang van dit voorjaar vertrekt Jaap Hagedoorn als secretaris uit het bestuur van de Stichting Judaica om de gemeente Zwolle te kunnen dienen als gemeenteraadslid voor de Partij van de Arbeid. Jaap behoorde tot de 'wachters van het eerste uur'.

In 1986 maakte ik kennis met hem. Als je in Zwolle iets wilde ondernemen op het gebied van het jodendom, had ik gehoord, dan moest je bij Jaap Hagedoorn zijn. Samen richtten we de werkgroep Judaica op. De restauratie van de synagoge was in volle gang en we vonden het een uitdaging straks niet alleen een mooi, maar ook een levendig gebouw te hebben in het hart van Zwolle: een plek waar allerlei activiteiten konden plaatsvinden die iets met het Jodendom te maken hadden. De gedachte vond brede steun bij het bestuur van de Joodse Gemeente en bij het bestuur van de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle. Het eerste vrije leerhuis ging in het najaar van 1986 van start en werd goed bezocht. Een jaar later richtten we met Sietske Chayon uit Kampen en Jan Drentje uit Zwolle de

Stichting Judaica Zwolle op. Jaap werd secre-
taris.

Sindsdien is er veel gebeurd waaraan Jaap een soms onmisbare bijdrage leverde. Helder en prompt verschenen de notulen van de bestuursvergaderingen. Regelmatig schreef hij zijn bijdragen in het Judaica-Bulletin. Zijn cursussen over de geschiedenis van de joden in Nederland trokken veel belangstelling. Het meest echter danken we aan hem de tentoonstelling over de Joden van Zwolle en omgeving, welke nog altijd het vrouwenbalkon van de synagoge opfluistert. Als initiatiefnemer en inrichter van deze tentoonstelling heeft Jaap veel werk verzet om de kennis van het jodendom onder een breed publiek te helpen vergroten. Gelukkig zal hij ook na zijn vertrek als secretaris de tentoonstellingscommissie blijven leiden.

Op zondag 5 juni a.s. zullen we tijdens het eerste lustrum van het synagogepad openlijk afscheid nemen van Jaap als secretaris. Hopelijk zullen we de komende tijd een weg vinden om nog iets van zijn

grote inzet en deskundigheid voor de stichting te behouden.

Namens het bestuur,
Peter van 't Riet (voorzitter)

))))))))))

VIERING JOM HA'ATSMAOET IN DE SYNAGOGE

door Hennie van 't Riet-Kruizinga

Het Genootschap Nederland-Israël is een vereniging die als doelstelling heeft de culturele banden tussen Nederland en Israël te verstevigen. In het kader daarvan houden we ons vooral bezig met voorlichting en meningsvorming over Israël, Jodendom en joodse en Israëlische cultuur. Per jaar worden er ongeveer vijf avonden met lezingen en discussies gehouden in de Zwolse synagoge. Ook vieren we jaarlijks de onafhankelijkheidsdag van Israël, Jom Ha'atsmaot.

Het is ons een groot genoegen u voor deze jaarlijkse viering uit te nodigen. Samen met de Joodse Gemeente van Zwolle organiseren we een feestelijke avond op *dinsdag 19 april 1994* in de Zwolse synagoge. Op het programma staan enkele korte toespraken, Israëlische volksmuziek en de gebruikelijke verkoop van Israëlische produkten. Neemt u de gezelligheid mee, wij zorgen voor de entourage:

19.30 uur	Opening door de heer drs. J.G.K. Littooi, voorzitter van onze afdeling
19.40 uur	Toespraak door mevr. F.B. Neter-Polak, voorzitter van de Federatie Nederlandse Zionisten
20.00 uur	Kiddoesj
20.15 uur	Zingen van het Hatikwah, het Israëlische volkslied, en van het Wilhelmus
20.20 uur	Pauze met koffie. Gelegenheid Israëlische produkten te kopen
21.00 uur	Optreden van het duo Ja'acov/-Rina met traditionele en moderne Israëlische muziek

21.30 uur	Korte toespraak door de heer W. Cornelissen over: 'Boer Dubbeldam en Israëls onafhankelijkheid'
21.45 uur	Vervolg optreden van het duo Ja'acov/Rina
22.15 uur	Sluiting door de heer D. Stibbe, voorzitter van de Joodse Gemeente Zwolle

Om de kosten van de avond te dekken zal van de deelnemers een bijdrage van f 5,- per persoon worden gevraagd te voldoen aan de zaal. Er is geen kaartverkoop. Ieder die Israël een warm hart toedraagt, is van harte welkom.

Wilt u onze vereniging steunen en regelmatig de avonden bezoeken, dan kunt u lid worden. De contributie is f 35,- per jaar. U kunt zich opgeven tijdens de avonden of bij het secretariaat: Vordensebeek 88, 8033 DG Zwolle, tel. 038-536647.

zo 3/04 Pesach (Paasfeest), 8e dag - [1e Paasdag]
ma 4/04 [2e Paasdag]
wo 6/04 Cursus Joodse Geschiedenis, avond 4
do 7/04 Jom Hasjoah (Herdenking Holocaust) -
Hebreeuws 2 (gevorderdencursus), avond
16
za 9/04 Sjabbat Sjemienie (Lev. 9:1-11:47)

ma 11/04 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 15
di 12/04 Hebreeuws 4 (bijhoudcursus Snijders),
middag 15
* Genootschap Nederland-Israël, afdeling
Ommen. De heer W. Cornelissen over:
Joods leven in deze streek, N.O.-Overijs-
sel. Voor plaats en tijd: 05291-1581.
wo 13/04 Cursus Joodse Geschiedenis, avond 5
do 14/04 Jom Ha'atmaoet (Onafhankelijkheidsdag
van Israël) - Hebreeuws 3 (bijhoudcursus
Boertjens), avond 10
za 16/04 Sjabbat Tazrie'a (Lev. 12:1-13:59) - Mets-
ora (Lev. 14:1-15:33)

ma 18/04 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 16
di 19/04 Genootschap Nederland-Israël afdeling
Zwolle en Joodse Gemeente Zwolle:
Feestelijke viering van Jom Ha'atmaoet,
de onafhankelijkheidsdag van Israël.
Plaats: Zwolse Synagoge. Tijd: 19.30 uur.
Toegang: f 5,-. Voor programma: zie
elders in dit bulletin.
wo 20/04 Vrij Leerhuis 3 (Talmoed), reserveavond 1
do 21/04 Hebreeuws 2 (gevorderdencursus), avond
17
za 23/04 Sjabbat Achareej Mot (Lev. 16:1-18:30) -
Qedosjim (Lev. 19:1-20:27)

ma 25/04 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 17
di 26/04 Hebreeuws 4 (bijhoudcursus Snijders),
reservemiddag 1
* Genootschap Nederland-Israël afdeling
Kampen. Ds. Sangers over: 'Wonderen uit
Israëls bodem'. Plaats en tijd: 05202-
20265.
wo 27/04 Vrij Leerhuis 3 (Talmoed), reserveavond 2
do 28/04 Hebreeuws 2 (gevorderdencursus), avond
18
vr 29/04 Lag Ba'omer (33e Dag van de Omertel-
ling)

za 30/04	Sjabbat Emor (Lev. 21:1-24:23) - [Konin- ginnedag]

ma 2/05	Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 18
za 7/05	Sjabbat Behar (Lev. 25:1-26:2) - Bechoe- qotai (Lev. 26:3-27:34)

ma 9/05	Jom Jeroesjalajim (Hereniging Jeruzalem) - Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 19
di 10/05	Hebreeuws 4 (bijhoudcursus Snijders), reservemiddag 2
do 12/05	[Hemelsvaartsdag]
za 14/05	Sjabbat Bemidbar (Num. 1:1-4:20)

[illegible]

ma 16/05 Sjawoe'ot (Wekenfeest), 1e dag
 di 17/05 Sjawoe'ot (Wekenfeest), 2e dag
 * Genootschap Nederland-Israël afdeling
 Hoogeveen. Drs. C.M.L. Verdegaal over:
 De Statenbijbel en de rabbijnen. Voor tijd
 en plaats: 05280-62056.
 do 19/05 Hebreeuws 2 (gevorderdencursus), avond
 19
 za 21/05 Sjabbat Naso (Num. 4:21-7:89)

 do 26/05 Hebreeuws 2 (gevorderdencursus), avond
 20
 za 28/05 Sjabbat Beha'alotecha (Num. 8:1-12:16)

 ma 30/05 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), avond 20
 do 2/06 Hebreeuws 2 of 3, reserveavond 1
 za 4/06 Sjabbat Sjelach Lecha (Num. 13:1-15:41)

 zo 5/06 **Vijfde Synagogepad** georganiseerd door
 de Stichting Judaica en de afdeling Zwolle
 van het Genootschap Nederland-Israël (zie
 elders in dit bulletin)
 ma 6/06 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), reservea-
 vond 1
 do 9/06 Hebreeuws 2 of 3, reserveavond 2
 za 11/06 Sjabbat Qorach (Num. 16:1-18:32)

 ma 13/06 Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), reservea-
 vond 2
 za 18/06 Sjabbat Chaqat (Num. 19:1-22:1)

 za 25/06 Sjabbat Balaq (Num. 22:2-25:9)

 zo 26/06 Vastendag van 17 Tammoez

64444444444444444444444444444444@
 5 **BIBLIOTHEEK JUDAICA** *
 F)))))))))))))))))))))))))))))) -

Als aanwinsten zijn in het eerste kwartaal
 van 1994 in de bibliotheek opgenomen de
 volgende titels:

- Het Weinreb-rapport, deel 1 en 2;
- Het tijdschrift Tenachon, jaargang 1987;
- Uw joodse buurman, Sylvain Salomon
 Brachfeld;
- Heil uit de joden, Pinchas Lapide;
- Hoge hoeden, lage standaarden: de Ne-
 derlandse joden tussen 1933 en 1940.
 Van de heer C. Baarda uit Steenwijk ont-
 vingen we voor de bibliotheek:
- Jüdische Lebenswetten.

Het betreft hier een catalogus in woord en
 beeld waarin een overzicht wordt gegeven
 van een tentoonstelling over joodse kunst en
 cultuur van over de hele wereld.

Hiervoor onze hartelijke dank.

Trudy Kwakkel (bibliothecaresse)
 tel. 05202-24021.

64444444444444444444444444444444@
 5 **ABONNEMENT BULLETIN** *
 F)))))))))))))))))))))))))))))) -

Wie niet deelneemt aan onze cursussen, maar
 toch geïnformeerd wil worden over
 activiteiten in Zwolle en omgeving op het
 gebied van het jodendom, kan zich abonneren
 op het Judaica-Bulletin door f 12,- over te
 maken op postgiro 259272 t.n.v. penn. Stich-
 ting Judaica Zwolle, Zwartsluis onder vermeld-
 ing van 'abonnement'.

64444444444444444444444444444444@
 5 **MEDEDELINGEN BESTUUR** *
 F)))))))))))))))))))))))))))))) -

Opvolger van Jaap Hagedoorn als secretaris
 van onze Stichting Judaica Zwolle is de heer
 Jan Veldhuijzen, Goeman Borgesiuslaan 1,
 8014 AV Zwolle, tel. 038-651048. Jan is aan
 velen in ons midden inmiddels bekend van de
 vele cursussen die hij volgde. De laatste jaren
 was hij ook actief als huishoudelijk
 coördinator van tal van cursusactiviteiten. Jan
 is inmiddels met de secre-
 tariaatswerkzaamheden begonnen. We
 wensen hem een plezierige en vruchtbare tijd
 toe in zijn nieuwe functie.

64444444444444444444444444444444@
 5 **VOLGENDE BULLETIN** *
 F)))))))))))))))))))))))))))))) -

Het volgende nummer van het Judaica-
 bulletin zal verschijnen omstreeks 1 juli 1994.
 Mededelingen voor de Judaica-agenda over
 activiteiten op joods en joods-christelijk
 gebied in de wijde omgeving van Zwolle voor
 de periode september-november 1994 moeten

bij de redactie zijn ingeleverd voor 8 juni 1994. Te zenden aan: Judaica-Bulletin, Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

64444444444444444444444444444444@
5 VERENIGING HEBREEUWS *

De Vereniging Hebreeuws houdt op donderdag 21 april 1994 haar jaarvergadering. Op het programma staan een lezing over 'Tenach voorgelezen - Het laajenen van He-

breeuwse teksten' door Alex de Jong en een lezing over 'Hoe werkt een sofeer? Het schrijven van Tora-teksten' door rabbijn B. Drukarch. Plaats: Gebouw van de Joodse Gemeente Hilversum, Laanstraat 30, Hilversum. Tijd: 15.30 uur. Om 18.15 uur is er een broodmaaltijd voor f 10,-. Aanmelding is mogelijk bij mevr. drs. H. van het Hoofd, Roelof Hartplein 202, 1071 TT Amsterdam, tel. 020-6731067.

[illegible]

OVERPEINZINGEN LANGS DE RAND VAN DE AFGROND

door Wil Cornelissen

De woorden Sobibor, Treblinka en Auschwitz zijn beladen woorden. We zullen nooit meer normaal over deze plaatsnamen kunnen denken en spreken. Het is voor de mensen uit onze eeuw vrijwel onmogelijk om te horen, te zien en te beseffen, dat in al die eertijds vreselijke oorden nu mensen wonen met al hun vreugden en verdriet. Dat er huwelijken worden gesloten, dat er kinderen worden geboren, dat er de liefde wordt bedreven.

Enkele jaren geleden was mijn joodse nicht uit Australië met haar man bij ons op bezoek. Zij is oorspronkelijk uit Zwolle afkomstig. Na de oorlog gingen ze als jonggetrouwd stel naar Australië om daar hun geluk te zoeken. Het was een mengsel van avontuur en realisme. Realisme omdat ze na de verschrikkelijke oorlogservaringen en met de dreigende koude oorlog rondom ons, het veiliger vonden om naar dat verre land te emigreren. Met honderd dollar op zak begonnen ze en ze hebben 't gemaakt, zoals dat heet.

We zaten gezellig te babbelen, hadden 't over de familie, het werk en het weer. Omdat er in de wijde boze wereld weer eens iets ergs gebeurd was (of iets ergs dreigde te gebeuren, ik weet niet meer wat), zetten we om één minuut voor zes gauw de radio aan om de nieuwsberichten te horen. Maar die

ene minuut was voldoende om een opgewonden, blèrende omroeper te horen schreeuwen: 'Onze rijdende disco-show komt vanavond de wereld op z'n kop zetten!! Komt allen!! Wij gaan vanavond naaarr ... Westerbork!!! Ze zullen daar in Westerbork staan te kijken! Wij zullen het daar laten trillen en schudden van plezier! Komt allen naar de disco-show! Kom naar Westerbork!!!'

Het viel doodstil in onze huiskamer. Al was 't te laat, ik draaide snel de radio uit. De naam van dat Drentse dorp was als een steen midden in onze opgewekte gesprekken gevallen.

Wij weten maar al te goed dat er nu jeugd in Westerbork woont. En natuurlijk mag die jeugd feestvieren en dansen in een disco-show. Maar voor ons kòn dat eenvoudig niet. Wij zijn nog niet zover.

Feestvieren in Westerbork? Ja. Als wij 't maar niet hoeven te horen.

Ongeveer hetzelfde gebeurde mij een paar weken geleden.

In een plaatselijke krant las ik dat er een volleybalwedstrijd zou zijn van een Zwolse club tegen een vereniging uit Dachau. Er stond, geloof ik, boven het artikel: 'Iedereen verheugt zich op de wedstrijd tegen onze sportvrienden uit Dachau.'

Ik ben geen liefhebber van volleybal. Maar ook als ik dat wel zou zijn, zouden ze mij bij die wedstrijd niet hebben gezien. Ik weet dat 't-zou-moeten-kunnen. Ik weet dat mijn sportieve stadgenoten misschien een geweldige middag gehad hebben. Maar ik ging er niet heen. Kon er niet heen. Misschien later. Over tweehonderd jaar

Toch heb ik één keer gelachen bij het woord Auschwitz. Nou ja, 't was geen ècht lachen. Meer een soort glimlachen, een vertrekken van de mondhoeken.

Ongeveer drie maanden geleden was ik op een feestje van een vriendin in Amsterdam. Daar ontmoette ik Carla Kaplan, een joodse vrouw uit Uithoorn. In de oorlog zag zij bijna het eind van haar toen nog jonge leven. Maar zij was een van degenen die er op een wonderbaarlijke manier doorheen kwam. Het hoe en waarom is interessant genoeg, maar doet hier nu niet ter zake.

Na de oorlog ging ze, om aan te sterken, naar Zweden. Ze bleef daar lange tijd en maakte er veel goede vrienden. Ook toen zij later terugging naar Nederland en hier haar leven verder voortzette, ging zij nog vaak terug naar Zweden.

Ze vertelde mij:

'Ik had altijd iets Zweeds in mijn tasje: een stukje melkkristal, een merkwaardig gevormd steentje, bijzonder van kleur. Ik nam 't vaak in mijn handen. 't Deed me denken aan de goede tijd die ik daar gehad had. 't Deed me denken aan de Zweedse vrienden.

Toen ik later met een groep mensen een reis naar Polen maakte, gingen we ook naar Auschwitz. Begrijpelijk dat 't ook op mij diepe indruk maakte. Nadat ik daar kaddisj had gezegd, nam ik in een opwelling die Zweedse steen uit mijn tasje en legde die op het monument. Je weet dat dat een joods gebruik is. Na een bezoek aan een begraafplaats wordt er vaak een steentje op de matseiwoh, op de grafsteen, gelegd. Maar daar in Auschwitz was geen grafsteen. Daarom legde ik die Zweedse steen op 't monument.

Maanden later', zo vertelde ze mij verder, 'kreeg ik in Uithoorn bezoek van een goede vriendin. Ook zij was kort daarvoor in Auschwitz geweest. Ook zij had daar rondgelopen, niet begrijpend, met tranen in haar ogen. En die vriendin vertelde mij toen, dat zij daar in Auschwitz iets heel bijzonders had gezien. Een apart gevormde en gekleurde steen. Die lag tussen het grind bij het grote monument. Omdat zij iets tastbaars uit Auschwitz mee terug wilde nemen, had ze toen die steen in haar tasje gestopt. En ze liet 'm mij zien.

Er was geen twijfel mogelijk. Mijn Zweedse steen die ik jaren geleden bij me had gestoken, was via Amsterdam en Auschwitz weer terug in Nederland. Het was te gek voor woorden, maar 't is echt gebeurd. Het stukje melkkristal reisde half Europa door. Het ligt nu thuis bij mij op een kastje.'

Ik vertrok mijn gezicht. Wist niet goed of ik moest lachen of huilen. Ik glimlachte. Ik glimlachte ditmaal bij het woord Auschwitz ...

(De volgende boekbespreking is overgenomen uit *Ter Herkenning*, Tijdschrift voor Christenen en Joden, Jrg. 21 Nr. 4, december 1993)

De invloed van het jodendom op de westeuropese cultuur, Bijdragen aan studiedag ter gelegenheid van vijf jaar Vrij Leerhuis in de Zwolse synagoge. Eindredactie: Peter van 't Riet. Uitgegeven door de Stichting Judaica Zwolle, Zwolle 1992. ISBN 90-800952-1-4. (Zie *Ter Herkenning* 21 (1993/1) 66 Mededelingen.) Besteladres: Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Prijs: f 25,- (inclusief verzendkosten).

Dit boek bevat de tekst van de verschillende lezingen, toespraken en discussies die op 15 september 1991 in Zwolle werden gehouden tijdens een studiedag georganiseerd naar aanleiding van het vijfjarig bestaan van het Vrije Leerhuis voor Talmoed en Tora in de Zwolse synagoge. Al deze teksten behandelen verschillende aspecten van de invloed die het jodendom heeft gehad en nog heeft op de westerse cultuur.

Tussen de algemene inleiding op het thema door Mr. R. A. LEVISSON en de slotbeschouwingen van Dr. W. H. ZUIDEMA wordt deze invloed onderzocht op specifieke vlakken.

Aldus krijgen wij een interessante studie over de invloed van joden op maatschappelijke en politieke bewegingen in het West-Europa van de 19e en de 20e eeuw van prof. dr. S. Leijdesdorff in een bewerking van drs. S. P. van 't Riet die de noten bij dit artikel heeft toegevoegd en de vragen en de discussie naar aanleiding van de inleiding en van het eerste artikel heeft bewerkt tot een zeer overzichtelijk geheel waarbij ook aanverwante themata zoals de emancipatie van de seksualiteit, socialisme en jodendom, joden en het reformistisch socialisme, de verhouding tussen socialisme en joodse religie, de egalitaire samenleving van het jodendom, de joodse invloed op de Nederlandse taal en de emancipatie van de vrouw en het jodendom uitvoerig en boeiend aan bod komen.

Dr. W. H. Zuidema onderzoekt eens te meer op bijzonder hoog niveau de joodse invloed op het christendom niet door een aantal lang gekende algemeenheden op te sommen maar door een studie van joodse gebruiken welke verwijzen naar het gebeuren van Sinai (Ex. 19) en naar dat van Moria (Gen. 22) en de wijze waarop deze in de christelijke eredienst b.v. in de Paasliturgie, in de kerkbouw en kerkgeschiedenis doorwerken.

De invloed op het vlak van de filosofie maakt het voorwerp uit van een lezenswaardige studie van dr. R. van Riessen, waarin de betekenis van Emmanuel Levinas voor de westerse filosofie wordt doorgrond. Na een biografische schets van deze zeer belangrijke filosoof wordt de fenomenologie van de subjectiviteit en de ethische ervaring in zijn werk centraal gesteld.

De juristen krijgen een onderzoek naar het judaïsme, de bijbel en het recht door prof. dr. H. Bianchi waarbij toch ook gewezen wordt op de grote verschillen tussen de joodse en de westerse opvattingen terzake. De auteur gebruikt in zijn titel de term judaïsme terwijl overal elders in het boek sprake is van jodendom. Het ware nuttig geweest te vernemen of taalkundig en inhoudelijk deze termen identiek zijn dan wel verschillend en wat het verschil dan wel is.

Een laatste bijdrage is van de hand van prof. dr. R. G. Fuks-Mansfeld die de titel meekreeg: 'De rol van de vrouw in de emancipatie van de joden in de negentiende eeuw'. Na lezing van het artikel blijkt het te gaan om de specifieke situatie in Nederland, zodat men zich kan afvragen hoe deze evolutie in andere landen in de vorige eeuw is geweest.

Tenslotte grijpt dr. W. H. Zuidema in een slotwoord opnieuw naar de pen om de zeer belangrijke en onderschatte invloed van het jodendom en van joden ook op technisch gebied nogmaals te onderstrepen.

Een zeer boeiende verzameling uiteenlopende onderwerpen met als gemeenschappelijk kenmerk de invloed van het jodendom op de westeuropese cultuur die de lezer ertoe zullen aanzetten nog meer te willen vernemen niet alleen over deze onderwerpen maar ook over andere onderwerpen met hetzelfde thema. Aldus heeft de Vlaamse radiozender BRT 3 in juli 1993 in vijf uitzendingen 5 uur gewijd aan hetzelfde onderwerp waarbij de invloed van het jodendom op de westeuropese voornamelijk Duitse muziek en literatuur in de 19de eeuw werd onderzocht en de soms pijnlijke pogingen van de nationaal-socialisten in de 20ste eeuw deze invloed (echt of vermeend) te weren.

Simon Reich

(Het volgende Artikel is overgenomen uit MABAT Nr. 22, Publicatie van de Ambassade van Israël, Buitenhof 47, 2513 AH Den Haag)

Sociolinguïst Asher Stern:

Israel gaat pragmatisch om met zijn vele talen

De joden spreken vele talen, Israel had een zeer ruime keuze. Ik kan begrijpen dat de nieuwe staat in 1948 niet voor een Westeuropese taal kon kiezen, ook al bieden talen als het Engels en het Frans aanzienlijke voordelen. De joodse staat Israel wilde vanzelfsprekend een joodse taal als nationale taal. Maar waarom moest dat per sé het Hebreeuws zijn, een taal die al 1500 jaar niet meer gesproken werd?

Er waren inderdaad nog andere mogelijkheden. Het Jiddisch bijvoorbeeld, maar ook het Ladino (of Spanjoliet), de taal van de - uit Spanje verdreven - joden in Noord-Afrika, Turkije en de Balkan. De geschiedenis van de revival van het Hebreeuws begon een goede honderd jaar geleden. In 1879 publiceerde Eliezer Ben-Yehuda, student in de medicijnen in Parijs, een artikel in een joods tijdschrift in Wenen onder de titel 'Een belangrijke kwestie'. Het was geen taalkundig, maar een politiek artikel, over het Zionisme. De joden vormen één natie, beklemtoonde Ben-Yehuda, ook al wonen ze in verschillende staten en spreken ze verschillende talen. Beide kunnen ze overigens heroveren, als ze dat willen: Israel - hùn staat, het Hebreeuws - hùn taal. Dat laatste was nieuw. Al vele eeuwen dachten de meeste joden dat het Hebreeuws nog enkel dienst kon doen in de synagoge.

Ben-Yehuda ging zelf naar Palestina in 1881 ...

... en hij voedde er zijn eigen kinderen in het Iwriet op. Zijn vrienden volgden zijn voorbeeld, zijn aanhang groeide. Wat die mensen dreef was joods nationalisme. Het Iwriet (modern Hebreeuws) was volgens hen de enige taal die alle joden kon verenigen, omdat het de taal van hun godsdienst en glorierijke verleden was.

Geen volk spreekt zoveel talen als de joden. Dat is een gevolg van historische omstandigheden, van een leven in de diaspora. Ze raakten nu eenmaal over de hele wereld verspreid. Maar in Israel spreekt 80 procent van de joodse bewoners Iwriet, ongeacht hun herkomst. Minderheden elders ter wereld kijken hier vaak met bewondering en afgunst naar. Kas Deprez interviewde de Israëlische socio-linguïst Asher Stern over dit verschijnsel, Hoofd van het Israel Center for Multilingualism. Het interview verscheen eerder in het Belgische blad De Nieuwe Maand.

Jiddisch en Ladino waren weliswaar ook joodse talen, maar ze waren in de diaspora tot stand gekomen, en konden bijgevolg onmogelijk als talen van het gehele jodendom naar voren geschoven worden (het Jiddisch is op het Duits gebaseerd, het Ladino op het Spaans).

De orthodoxe joden aanvaardden het Hebreeuws als profane taal niet!

De ultra's onder hen aanvaardden het nog steeds niet. Ze hebben Ben-Yehuda verketterd - dat ging des te makkelijker omdat de man zelf niet religieus was. Ze hebben hem zelfs, met valse beschuldigingen, de gevangenis in gewerkt.

Iedereen werd leraar Iwriet. En toch haalde het Iwriet het.

Het Iwriet werd, niet zonder slag of stoot, ingevoerd als onderwijstaal in enkele scholen. In 1913 werd in Haifa een ware taalstrijd uitgevochten tussen de voorstanders van het Iwriet en de Hilfsverein der Deutschen Juden, die besloten had in zijn nieuwe technische school het Duits te gebruiken. De Hilfsverein vond dat het Iwriet onvoldoende ontwikkeld was om gebruikt te worden voor de technische vakken. De jongere leraren en de studenten boycotten het plan. Bovendien schaarde het officiële Zionisme zich nu ook, met woord en daad, aan de kant van het Iwriet.

Beschikt u over cijfers?

Over officiële cijfers beschikken we pas sinds 1948. Maar er zijn ramingen die erop wijzen dat het Iwriet al vroeg als de

taal van de toekomst ervaren werd. In 1914 bestond de joodse gemeenschap in Palestina zowat uit 85 duizend mensen. Toen al zou 40 procent Iwriet gesproken hebben, en onder jongeren lag het percentage nog hoger. Bij de telling van 1948 werd geconstateerd dat de joodse gemeenschap inmiddels meer dan 700 duizend leden telde, van wie 71 procent zich al als Iwriet sprekend beschouwde.

In vergelijking met nu woonden er toen nog steeds weinig joden in het beloofde land. Onmiddellijk na 1948 volgde een massale immigratie. Hoe heeft het Iwriet zich toen kunnen handhaven?

Tussen 1948 en 1954 is het aantal joden in Israel ongeveer verdubbeld en het percentage Iwriet-sprekenden is in die periode inderdaad weer afgenomen tot een goede 60 procent. Maar de positie van het Iwriet werd niet bedreigd. In tegendeel, er werd een massale campagne opgezet: overal werden in de oelpaniem snelcursussen georganiseerd, en wie de taal al sprak werd uitgenodigd om als leraar op te treden.

Tussen 1945 en 1948 werd aan schepen met nieuwe joodse immigranten door de Engelsen de toegang tot Palestina met geweld ontzegd, en ze werden naar Cyprus gestuurd. Welnu, ook in de kampen die daar voor de joden opgericht werden, werden cursussen Iwriet georganiseerd. In het onafhankelijke Israel werden twee kranten op de markt gebracht, speciaal voor de immigranten die nog onvoldoende Iwriet kenden; ze werden, om het de nieuwkomers makkelijker te maken, in een sterk vereenvoudigde taal

geschreven. Ook op de radio werd het nieuws zowel in het gewone Iwriet als in een simpele versie van de taal gebracht. Zelfs van boeken werden uitgaven voor niet-gevoerden gemaakt.

Geen plaats voor het Jiddisch

Wat gebeurde er met al die andere talen, die de immigranten meebrachten? Werd of wordt daar nog plaats voor gemaakt?

Bij de laatste talentelling in 1983 werden naast het Iwriet (aangekruist door 81 procent van alle Israëli's!) nog dertig andere talen geregistreerd. Afgaand op het aantal sprekers was in dat jaar de tweede taal van Israël het Arabisch, de derde het Engels, de vierde het Jiddisch, de vijfde het Roemeens, de zesde het Frans, de zevende het Russisch, de achtste het Ladino, enz.

De grootste verliezer is het Jiddisch. Van de joden die een andere taal dan het Iwriet opgaven, zei in 1948 zo'n 47 procent Jiddisch te spreken, maar in 1983 was dat nog slechts 15 procent. Bekijkt men het verloop per leeftijdscategorie, dan moet men concluderen dat het met het Jiddisch in Israël bijna afgelopen is: van alle Jiddisch-sprekende was in 1983 al 53 procent ouder dan 65, en slechts twee procent jonger dan 25.

Ik kan me voorstellen dat veel Israëli's het niet erg vinden dat het Engels, het Duits, het Roemeens, enz. uit Israël verdwijnen. Want dat zijn toch maar vreemde talen. Maar het Jiddisch en het Ladino zijn joodse produkten. Kunt u het aanvaarden dat de staat Israël ook deze talen afgestoten heeft?

Ik heb het daar moeilijk mee. Maar de meeste gemeenschappen - waar ook ter wereld - lijken niet in staat om evenwichtig met meertaligheid om te gaan. Het liefst kiezen ze voor één taal, want één taal = één natie. Meertaligheid wordt niet zozeer vanuit praktisch, maar vooral vanuit ideologisch oogpunt als hinderlijk ervaren.

Maar vroeg of laat wordt men met Het Verlies geconfronteerd. Zo hebben zich intussen ook in Israël verenigingen gevormd die proberen voor het Jiddisch alsnog een plaats te vinden. Hun grootste probleem bestaat uit het weer uit de har-

ten van de massa te praten van de negatieve eigenschappen die de bevorderaars van het Iwriet aan het Jiddisch toegedicht hebben. Hun boodschap: het Jiddisch is niet een taal van religieuze fanaten en achterlijke Oost-Europeanen. Maar ook deze groepen doen geen pogingen meer om het Jiddisch als alternatief voor het Iwriet voor te stellen. Tegen het Iwriet ageert in Israël niemand meer, behalve de - al eerder vermelde - ultra's onder de orthodoxen.

En voor het Arabisch?

Het Arabisch is niet alleen de facto, maar ook de jure, de tweede taal van Israël.

Het is de taal van de Arabische gemeenschap, en die is met haar 800 duizend leden (16 procent van de totale bevolking) niet te verwaarlozen. Merkwaardig genoeg maakt het taalverschil geen deel uit van het joods-Palestijnse conflict. Er is geen taalstrijd in Israël. In tegendeel: beide talen zijn eerder ontmoetingspunten. Veel joden hebben altijd een zeer nauwe band met het Arabisch gehad - het was honderden jaren lang hun eigen taal. En de Arabieren staan niet negatief tegenover het Iwriet, ze leren het als tweede taal. De meeste Arabieren zijn vlot tweetalig. Het Iwriet is de lingua franca tussen de twee groepen.

Het Arabisch heeft een plaats gekregen in alle sectoren van het openbaar leven. In de Knesset kan zowel Arabisch als Iwriet gesproken worden. De parlementaire verslagen en het staatsblad verschijnen in de twee talen. Er zijn kranten, radiostations en een volledig TV-programma in het Arabisch. De Arabieren hebben hun eigen scholen, en het Arabisch is er uiteraard de onderwijstaal, maar daar worden naast het Arabisch soms ook nog vakken in het Iwriet gegeven. In de bezette gebieden worden buiten de scholen cursussen Iwriet gegeven, door Arabieren aan Arabieren. Aan de universiteiten is de plaats van het Arabisch evenwel beperkt tot de studierichting Arabische taal- en letterkunde, die overigens door weinig Arabische studenten gekozen wordt.

In de rechtbanken is het Iwriet de enige taal waarin de rechtshandelingen gesteld worden, maar vertalingen in het Arabisch zijn toegelaten. Het enige lichaam waar het Arabisch gebannen is, is het leger.

Maar wat zou je daar anders kunnen verwachten? Militaire dienst is in Israël verplicht voor de joden en de Druzen, en verboden voor de moslims.

In het buitenland heb je soms de indruk dat het Engels in Israël een belangrijke rol speelt. Dat heeft allicht te maken met het feit dat de Israëliëse politici meestal Engels spreken (in geen geval Iwriet) als ze door westerse journalisten ondervraagd worden.

Ik weet niet of het Engels een grotere rol speelt in Israël dan bij u. Ook in Israël dient het Engels in hoofdzaak voor de communicatie met het buitenland. Met het buitenland zelf, met buitenlanders in Israël of met nieuwkomers. Zo zijn sommige wegwijzers schijnbaar tweetalig Iwriet-Engels. Het Engels is dan echter geen vertaling van het Iwriet, maar een transcriptie in het Latijnse alfabet ten behoeve van hen die het Iwriet-alfabet (nog) niet kunnen lezen. Noem dit maar een vorm van taalfaciliteiten.

Het Russisch en de kleintjes

De afgelopen tijd krijgt Israël zeer veel Russische immigranten te verwerken. Hoe worden die op taalgebied opgevangen?

Gedurende de eerste zes maanden krijgen ze geld om te overleven. Maar ze krijgen het alleen op voorwaarde dat ze cursussen Iwriet volgen. Geen Iwriet, geen geld. Israël is vastbesloten, als joodse staat, ééntalig Iwriet te worden.

Intussen neemt het Russisch in de media een belangrijke plaats in. Op de radio worden de hele dag door programma's in het Russisch uitgezonden. Er zijn Russische dag- en weekbladen en ook de Iwriet-kranten hebben vandaag de dag een hele pagina in het Russisch. Er worden nu zelfs universitaire programma's in het Russisch aangeboden.

Anderstalige kranten en krantjes komen en gaan in Israël. De laatste dertig jaar zijn er verschenen in wel twintig talen: in het Roemeens, het Hongaars, het Turks, het Georgisch, enzovoort.

Ze worden gemaakt door en voor de immigrantengroepen. De meesten is geen lang leven beschoren.

Ook op de radio wordt terdege rekening gehouden met de feitelijke taalsituatie. Het nieuws wordt tegenwoordig in 26 verschillende talen gebracht. In het Marokkaans Arabisch bijvoorbeeld voor de joden die uit Marokko komen. En dit terwijl je in Marokko zelf het nieuws alleen in Klassiek Arabisch kunt horen;

het Marokkaans Arabisch is daar uit den boze. Op de Israëlsche radio komen eveneens aan bod het Amharisch en het Triginja van de Ethiopiërs. In Ethiopie zelf is het Triginja, de taal van Eritrea, taboe.

Israel gaat heel pragmatisch om met zijn vele talen. Tijdens de Golfoorlog werd het

alarm gegeven in verschillende talen. Het Iwriet is zoals gezegd de enige taal van de joodse natie. Maar zolang niet iedereen die taal spreekt, worden ook de andere talen gebruikt, telkens als dat nodig blijkt. ■

WAT IS DE FOLKERTSMA-STICHTING VOOR TALMUDICA ?

Doelstelling

De B. Folkertsma Stichting voor Talmudica stelt zich ten doel een breder publiek vertrouwd te maken met de centrale joodse waarden, denkbeelden en ervaringen in verleden en heden. Zij wil dat met name doen door het toegankelijk maken van de klassieke geschriften van de joodse traditie, de zgn. rabbijnse literatuur. In deze literatuur is een schat aan inzichten opgeslagen die van betekenis kunnen zijn voor het hanteerbaar maken van eigentijdse levensvragen. Ook kan een grotere vertrouwdheid met de joodse gedachtenwereld bijdragen tot een beter verstaan van het hedendaagse jodendom.

Oprichting

De Stichting werd in 1973 opgericht op initiatief van Rabbijn Prof. Y. Aschkenasy, thans emiritus hoogleraar Talmudica aan de Katholieke Universiteit Amsterdam/Utrecht. Zij draagt de naam van haar overleden mede-oprichter en eerste voorzitter B. Folkertsma, die als niet-Jood de betekenis van het joodse erfgoed voor de niet-joodse wereld had leren beseffen.

Werkerterreinen

De werkzaamheden van de Stichting spelen zich af op verschillende terreinen:

- het verzorgen van publicaties

- het organiseren van cursussen en studiedagen
- het vervaardigen van educatief materiaal
- het adviseren van leerhuizen en andere studiegroepen
- het beheren van een studiecentrum met een gespecialiseerde judaica-bibliotheek
- het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek

Publicaties

Vanaf 1978 heeft de Stichting negen boeken gepubliceerd, over uiteenlopende onderwerpen. Een aantal nieuwe boeken is in voorbereiding.

Sinds 1987 geeft de Stichting een tijdschrift uit: **Tenachon. De Bijbel, meegelezen met de leraren van Talmoed en Midrasj en met de grote Joodse verklaarders van de Middeleeuwen tot heden.** De eerste vijf jaargangen bespreken de Tora en zijn inmiddels afgesloten. Op dit moment worden de boeken der Profeten behandeld. *Tenachon* wordt samengesteld door Eli Whitlau in samenwerking met Rabbijn Yehuda Aschkenasy en met medewerking van drs. Dodo van Uden en dr. Marcus van Loopik.

Cursussen en studiedagen

De Stichting heeft in de afgelopen jaren studiebijeenkomsten georganiseerd van uiteenlopende aard en intensiteit. Voor de meeste cursussen werd speciaal studiemateriaal ontwikkeld.

Vervaardiging van educatief materiaal

De Stichting vervaardigt educatief materiaal voor verschillende projecten van volwassenenonderwijs. Zoals een cursusmap over de Noachidische geboden voor een nascholingscursus Theologische Vorming Gemeenteleden van het Centrum voor Educatie van de Nederlands Hervormde Kerk.

In samenwerking met diverse instellingen in Nederland en Duitsland wordt gewerkt aan het project 'Joodse identiteit in de moderne samenleving', een internationaal project voor het inventariseren en vervaardigen van multimediaal materiaal voor volwassenenonderwijs in Nederland, Duitsland en Oost-Europa.

In samenwerking met de NCRV realiseert de Stichting een multimediaal onderwijsproject met als thema 'Jeruzalem'.

Advisering van leerhuizen

De Stichting probeert naar vermogen leerhuizen, Tenachongroepen en andere studiegroepen te helpen bij het vinden

van docenten, het samenstellen van programma's, het ontwikkelen van studiemethoden en dergelijke.

Studiecentrum en bibliotheek

De meeste activiteiten van de Stichting vinden plaats in het Studiecentrum in Hilversum, waar ook het secretariaat is gevestigd. Hier bevindt zich tevens de judaïca-bibliotheek die (na afspraak) voor iedere geïnteresseerde te raadplegen is. Verschillende leerhuizen maken voor hun bijeenkomsten gebruik van de ruimten in het Studiecentrum.

Wetenschappelijke activiteiten

In het Studiecentrum wordt ook wetenschappelijk onderzoek verricht. Zo heeft dr. M. Poorthuis in 1992 een langjarig onderzoek naar de joodse achtergronden van de filosofie van Emmanuel Levinas afgesloten. In datzelfde jaar werkte rabbijn dr. T. Marx, van het Shalom Hartman Instituut in Jeruzalem, in het Studiecentrum aan zijn onderzoek naar 'Halacha and Handicap. Jewish Law and Ethics on Disability'. Dr. M. van Loopik vertaalde en commentarieerde een aantal van de kleine tractaten van de Talmud en bereidt een tekstkritische uitgave van deze tractaten voor.

In 1989 stelde de Folkertsma Stichting in samenwerking met de Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek van de Universiteit van Amsterdam een bijzondere leerstoel 'Educatie van en na de Shoah' in aan de Universiteit van Amsterdam. Deze leerstoel wordt thans bezet door dr. I.B.H. Abram.

Samenwerkingsverbanden

De Stichting werkt samen met verschillende universiteiten en theologische instellingen in binnen- en buitenland, waaronder de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht (waar dr. Channa Safrai de post Talmudica bekleedt), de Universität-Gesamthochschule Duisburg en het Shalom Hartman Instituut in Jeruzalem.

De Stichting is aangesloten bij het OJEC, het Overlegorgaan van joden en christenen in Nederland.

Bestuur en medewerkers

De activiteiten van de Stichting vinden plaats onder verantwoordelijkheid van

een Bestuur, waarvan de leden op persoonlijke titel zitting hebben. Het uitvoerende werk wordt verricht door free-lance krachten en vrijwilligers, nagenoeg allen leerlingen van rabbijn Aschkenasy, die de inspirerende kracht achter het werk is. Onder bestuursleden en medewerkers bevinden zich zowel joden als niet-joden.

Donateurs

De Folkertsma Stichting is een onafhankelijke en niet gesubsidieerde non-profitinstelling. Voor de uitvoering van haar werk steunt zij voor een belangrijk deel op donaties van instellingen en particulieren. De donateurs vormen het draagvlak, zowel moreel als financieel, zonder welke de Stichting niet doelmatig zou kunnen functioneren. Wij nodigen u dan ook van harte uit toe te treden tot de kring van donateurs van de Stichting. U kunt dat doen door middel van bijgaande antwoordkaart. Als donateur ontvangt u regelmatig bericht over onze activiteiten en publicaties.

Zakelijke gegevens

B. Folkertsma Stichting voor Talmudica
Opgericht 18 december 1973

Stichtingenregister

S 200316 bij de Kamer van Koophandel te Amsterdam

Studiecentrum

Burgemeester Lambooylaan 18
1217 LD Hilversum
telefoon: 035 - 219406
fax: 035 - 246771
Bezoek aan het Studiecentrum na afspraak
Secretariaat geopend:
ma t/m do 10.00 - 13.00 uur
Joodse en christelijke feestdagen gesloten

Rekeningnummers

Postbank 3461119
Bank Mees Pierson 213649756

Boeken

- D.J. van der Sluis, P.J. Tomson, D.J. van Uden, W.A.C. Whitlau, *Elke Morgen Nieuw. Inleiding tot de Joodse gedachtenwereld aan de hand van het Achttingebed*. 1978, 4e druk
- I.B.H. Abram, *Joodse traditie als permanent leren*. Dissertatie 1980. Herdruk 1986 bij Kok, Kampen
- Y. Aschkenasy, P.J. Tomson, D.J. van Uden, W.A.C. Whitlau, *Geliefd is de mens. Artikelen rondom de joodse traditie*. 1982, 5e druk
- Adam waar ben je? *De betekenis van het mensbeeld in de joodse traditie en in de psychotherapie*. Artikelen bijeengebracht en ingeleid door T. de Bruin. 1983
- D. Flusser, *Tussen Oorsprong en Schisma. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom*. 1984, 2e druk
- M. Poorthuis, *Hamer op de rots. Artikelen over teksten en hun uitleg in jodendom en christendom*. 1989
- J. de Kwaadsteniet en N. de Wilde (red.), *Veel liefde hebt U ons bewezen. Een commentaar bij het Sjema Israël*. 1990
- M. Poorthuis, *Het gelaat van de messias. Messiaanse Talmudlezingen van Emmanuel Levinas*. Dissertatie 1992, 2e druk.
- M. van Loopik, *Terugblik op de toekomst. Messianisme, een joodse visie op tijd en geschiedenis*. 1993

Een actuele prijslijst kunt u aanvragen bij het secretariaat van de Stichting.